

A PESTI HARMINCADHIVATAL (VÁMHÁZ) ÉS A GERBEAUD ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE¹

Az 1859-ben lebontott pesti harmincadhivatal a 18–19. század fordulóján kiépülni kezdett Lipótváros egyik legértékesebb telkén, a mai Vörösmarty és József nádor tér közötti tömbön állt. Felépültekor a Váci kaputól északra eső területen csak néhány, rendszertelenül telepített kincstári épület volt, ám az Újépület munkálatainak megindulásával az új városrész is rohamosan épülni kezdett. Az ad hoc elhelyezett kincstári épületekről hamarosan kiderült, hogy nem illenek a derékszögű utcahalózáttal megtervezett új városrész rendszerébe, s néhány évtized alatt majdnem mindegyik bontócsákány alá került. Leghosszabb ideig éppen a harmincadhivatal „dacolt” az új idők új követelményeivel. Hetvenhat éves fennállása hozzájárult a Lipótváros szigorú utcarendszerének módosításához, úgy is értékelhetjük, hogy a harmincadhivatal szabta meg a mai Vörösmarty tér, a Dorottya és Apáczai Csere János utcák formáját, illetve irányát. A városszerkezet alakításában játszott fontos szerepe, valamint a fennmaradását nagymértékben meghatározó architektúrája vonta magára az építészettörténeti kutatás figyelmét, és indokolja, hogy e tanulmány keretében bemutassuk.

Az egykori pesti harmincadhivatal építésének megkezdését a 18. század 80-as éveinek elejére datáljuk. Az alapkövetétel évszáma még nem tisztázott, de 1783 nyaratól kezdődően egész sor irat maradt fenn a megkezdett épület áttervezésére és befejezésére vonatkozóan Tallherr József kamarai építész iratai között. 1783 előtti forrásaink egybehángzóan azt sugallják, hogy az építést 1781 után kezdték meg.

Az 1764-ben készült Waczpaur-féle térképen² (55. kép) a Váci kaputól északra bejelölt két épület egyike, a 43-as a „Caesareo Regia Domus Salis”, azaz a cs. kir. sóhivatal, a 44-es pedig a „Depositorium Salis”, tehát a sóraktár. Ezek szerint a vámház 1764-ben még nem állt³.

Ugyanerre a következtetésre jutunk az 1781-ig készült ábrázolások megfigyelése alapján. Mikoviny Sámuel 1737-ben készült metszetén⁴ (54. kép) is csak a bekerített sóhivatali épületek láthatók. Az 1760–70-es évekből származó látképen⁵ (56. kép) a 2-es számú épület a sóház, a mellette levő portikuszos házikó pedig nem U alakú, mint a Tallherr tervén látható meglevő rész. Ez az ábrázolás majdhogynem megegyezik a pesti kötélverő céh biznyságlevelén látható metszettel⁶, de azon nincsenek beszámolva a házak.

Az 1781-ben készült Pest-Buda városképen, amelyet Schaffer Péter és József rajzolt

és metszett (57. kép), a Váci kapu előtti területen csak jelentéktelen házikók állnak. Az ábrázolások tehát azt mutatják, hogy 1781-ig nem kezdődött el a harmincadhivatal építése, és ezek az adatok összecsengenek a Tallherr Józsefre⁷ vonatkozó, írott forrásokban rögzített tényekkel. Tallherr 1783-ban kapcsolódott be a vámház építésébe.

1783. július 22-én a kamarai elnökség értesítette Esterházy kancellárt, hogy Tallherr a harmincadhivatal építésének megtárgyalása végett Bécsbe küldendő⁸ Augusztus 9-én már Tallherr különféle hivatalos útjaira, melyek között Pest is szerepel, 200 forintnyi előleget kért a kamarától⁹ Ekkor ismerkedhetett meg a helyszínnel. Augusztus 14-én már részletes számlát nyújtott be bécsi útjáról is,¹⁰ majd jelentést tett Esterházy kancellárral folyt tárgyalásairól, a harmincadhivatal ügyében.¹¹ A kir. magyar és erdélyi udvari számvevőség 1783. aug. 16-án kelt részletes jelentéséből értesülünk az addigi fejleményekről¹²: a számvevőségen korábban rajzolt terv szerint Jung József vállalkozó az építkezést megkezdte. Az épület elkészült részeit a tél közeledte miatt tető alá kell hozni, Tallherrnek pedig alapos megfontolás után javaslatot kell tennie az építés további menetére, illetve a foganatosítandó változtatásokra. Egy későbbi, 1810-ben tervbe vett átalakítás során készült felmérés terveihez csatolva fennmaradt az a hat tervlap, mely a harmincadhivatalnak ezt az 1783-as, építés közbeni állapotát ábrázolja.¹³ Az 58–61. képen látható U alakú, feketével megrajzolt rész lehet a Jung által már megépített épületszárny, amelyet Tallherr körülépített udvarosra egészített ki. Három alaprajzi változat maradt ránk. A megépült rész legnagyobb hibája, hogy nem volt alápincézve, így sok értékes tárolóhely ment veszendőbe, és az, hogy kapualja a József tér felé nyílt, holott a Dorottya utca felől közelebb esett volna a bejárás. Az első tervváltozat szerint a József téri kapualj a helyén maradt volna az új, U alakú kiegészítő szárny főbejáratával szemben, melyet hangsúlyosan előugró középrizalit keretezett. A második változat ettől csak a helyiségek kiosztásában különbözött, míg a harmadik, megvalósult variáns a régi kapualj Dorottya utca felőli áthelyezéséről tanúskodik. Sajnos a két kapualj belmagassága különböző maradt, illetve az áthelyezett bejárat a fölötté levő szint miatt alacsonyabbra készült. Ez a későbbiekben nagyon hátrányosnak bizonyult. A főbejáraton könnyen áthaladó megrakott szekerek ugyanis nem tudtak a Dorottya utca felé távozni, az udvar pedig túl szűk volt ahhoz, hogy megfordulhassanak. A tervekért Tallherr kemény bírálatot kapott,¹⁴ de nem elsősorban ezért, hanem mert egyes emeleti válaszfalak a földszinti boltozat mezőjébe estek. Tallherr a felelőséget emiatt a tervmásolóra hárította, és azzal mentegetőzött, hogy a tervek elkészítésére mindössze 12 nap állott a rendelkezésére. Védekezése szóban keményebb hangvételű lehetett, mert augusztus 29-én Tallherr királyi határozat utasította mérsékeltebb modorú viselkedésre.¹⁵ Mindezek ellenére – Schilson szeptember 3-án kelt jelentése szerint¹⁶ – a megbízást nem vesztette el, az épületet még a tél beállta előtt tető alá kellett hoznia. Tallherr a kamarának szeptember 19-én tett jelentésében már azt állította, hogy az emeleti szolgálati lakások beköltözhetőek.¹⁷ Lehet, hogy a jelentés kicsit „kozmetikázott”, de az sem kizárt, hogy már a megbízás kézhezvétele előtt hozzákezdtek az átalakítások munkáihoz, hiszen a változtatásra építés közben került sor. A harmincadhivatalt 1783-ban tényleg be is fejezhatték, mert nincs tudomásunk elmaradt munkák befejezésének sürgetéséről, mint annyszor máskor Tallherr épületeinél.¹⁸ A megvalósult tervváltozat képét híven tükrözik az 1810-es felmérés rajzai (64–65. kép) és a későbbi ábrázolások (66–67. kép). Az épület főhomlokzata a tér felé 13,

oldalhomlokzata a Dorottya utca felé 20-tengelyes volt. A József tér felé csupán 10, aszimmetrikusan kiosztott nyílás nézett. A földszint nagy, boltozatos helyiségeiben raktárak és irodák, az emeleten szolgálati lakások voltak.

A főhomlokzatot mélyített ablakmezők között vertikális faltáblák tagolták. Kapuzatát díszes, mindkét szintet átfogó ion fejezetű pilaszterek szegélyezték. A bejáratot konzolos főpárkány, és fölötte az attikán álló két váza között hatalmas címer is hangsúlyozta. Az épület igen korai megvalósult példája annak a lehiggadt, klasszicizáló–késő barokk helyi építő stílusnak, amelyhez képest már a kortárs hillebrandti architektúra is „túlságosan barokk”.

Az épületről készült korabeli leírások is kiemelik az épület és főleg a bejárat szépségét.¹⁹ Kár, hogy a hat évvel később, 1789-ben meginduló tárgyalások a Városi Színház és Vigadó felépítéséről olyan sokáig, 1808-ig elhúzódtak, mert az 1791-ben a harmincadhivatallal szembe megtervezett színház és Vigadó stílusa igen közel állt a vámház architektúrájához.²⁰ Az Országos Építési Igazgatóságon 1792-ben készült Vigadó nélküli Városi Színház tervváltozatáról pedig akár azt is mondhatjuk, hogy tervezője szinte a meglévő harmincadhivataléhoz igazította a színház homlokzati architektúráját. A színház is és a Vigadó is végül a tér nyugati oldalán épült fel 1812-re, de a keleti és déli front már a 18–19. század fordulójára klasszicizáló–késő barokk homlokzatú házakkal „népesült be”, és városképileg meglehetősen egységes képet mutatott. A kompozícióra a koronát az 1812-ben megnyílt német színház „tette fel”, egyben azonban fel is borította a térnek azt a finom egyensúlyát, amit körös-körül²¹ az egymeletes házak képe nyújtott. A vele egyidejűleg befejezett egykori Magyar Király szálló²² (a mai Dorottya u. 2. helyén) pedig már a klasszicizmus kérlelhetetlen előretörését szimbolizálja a II. József-kori épületegyüttesben (66. kép).

Miként azt a háromemeletes szálloda és a német színház tömege is jelzi, a harmincadhivatal 30 évvel felépülte után ósdivá és töpörödötté vált. A tervszerűen kiépülő Lipótváros legfontosabb terének, a Színház térnek egyik legértékesebb telkét foglalta el, mely egyben kulcsszerepet játszott az új városrész északi területének a Belvárossal való összeköttetésében. Forgalma pedig csakhamar olyan intenzívvé vált, hogy már az 1808-ban megalakult Szépítő Bizottmány is első teendői között foglalkozott a kibővítés kérdésével. Emiatt készülhettek az 1810-ből származó felmérések (64–65. kép). Akkor azonban az épülő német színház minden pénzügyi kapacitást lekötött, így a tervezett bővítés elmaradt. Nem az épület értéktelensége, inkább az üzemeltetésével járó kellemtelenségek vezettek oda, hogy felmerült a térről való kitelepítésének gondolata. Először a Kirakodó (ma Roosevelt) térhez közelebb, a mai Vigyázó utca 3. szám alatti telekre²³ akarták elhelyezni, de a Duna-part szabályozásával ez a hely is túl messze került az árukirakás helyétől. Ezért a kamara úgy döntött, hogy maradhat ahol van. József nádor építészetileg nem talált az épületen kifogásolni valót, így Hild János városrendezési tervén is változatlanul hagyta.²⁴

Széchenyi 1833-ban meg akarta vásárolni az igen kedvező adottságú telket, hogy a harmincadhivatal helyére a Nemzeti Casino palotáját építtesse fel.²⁵ 1836-ban Hild Józseffel meg is tervezte a kaszinót úgy, hogy a földszinten áruház lett volna, a két tér felől pedig egyenesen a kaszinó I. emeleti helyiségeibe lehetett volna felhajtani. A II. emeletre a tagok szállásait tervezték. Az új harmincadhivatalt pedig a mai Roosevelt tér közepére akarták felépíteni, a mai Arany János utca tengelyébe. Ebben az időben

zajlott a Nemzeti Színház elhelyezésének vitája is, és úgy képzelték, hogy az új harmincadhivattal szemközt, a mai Zrínyi és Vigyázó utcák közé eső részen a Roosevelttérre a Nemzeti Színház is elfér (68. kép).²⁶

Pollack Mihály 1835-ben el is készítette az új vámház terveit, három változatban (70–71. kép). Azért volt szükség több változatra, mert nem tudtak dönteni afelől, hogy mekkora legyen az új hivatal. Ezért Pollack földszintes és emeletes változatot is tervezett, sőt a földszintesből kétfélet is: egyet portikusszal, egyet anélkül. A portikuszos megoldást azért készítette, mert a Kirakodó tér déli oldalán akkor már állt a Kereskedők Testületének háza,²⁷ az ún. Lloyd palota, amelynek homlokzati felépítése miatt a Szépítő Bizottmány ragaszkodott a „kolonnádkhoz”.²⁸ Az új telek nem volt nagyobb a réginél, 28x35=980 négyszögöl, ezért lehetett szükség az emeletes változatra is. Pollacknak kedvére lehetett a megbízás, munkásságának kiemelkedő darabjai ezek a tervek. Találón jegyzi meg Zádor Anna, hogy Pollack e lapok megrajzolásával került legközelebb a francia forradalmi építészek felfogásához.²⁹ Az épület Thomas de Thomon pétervári tőzsdéjét (1804–1816) juttatja eszünkbe.

Az új vámház megvalósulásának útját állta az a körülmény, hogy Széchenyi és a városi magisztrátus között nézeteltérés támadt. Széchenyi közvetlenül Bécsből kért engedélyt a harmincadhivatal régi telkének megvásárlására (hogy a nemzeti kaszinót felépíttethesse), a király pedig előbb kikérte a városi tanács véleményét, vajon nincs-e egyéb szándéka a telekkel? Erre a telekre természetesen mindenki igényt tartott, a tanács is itt szerette volna az új városháza helyiségeit kialakítani. A magisztrátus tagjai zokon vették Széchenyitől, hogy a megkérdezésük nélkül akart lépni,³⁰ így a harmincadhivatal ügye is halasztást szenvedett. A városháza felépítéséből sem lett semmi, mert végül a régi épületét toldották meg emelettel Kasselik Ferenc tervei szerint 1836–44 között.³¹ 1862-ben ismét napirendre került az új városháza felépítésének kérdése, szintén a mai Vörösmarty téren, de ezúttal a régi német színház helyére tervezték. Vassál Alajos el is készítette a rajzokat,³² de ez az elképzelés sem valósult meg. A következő évben Hild József kapott megbízást a régi városháza harmadik emeletének felépítésére,³³ mert az új városháza csak 1875-re készült el Steindl Imre tervei szerint a Váci u. 62–64. szám alatt.

Visszatérve a harmincadhivatalhoz, Széchenyi – úgy látszik – nem tudott lelkesedni Pollack „forradalmian” új terveiért, ezért 1836-ban megbízta Hild Józsefet új tervek készítésével. Hild először egy körülépített udvaros, szabályos téglalap alaprajzú, két emeletes vámhivatal tervet rajzolt³⁴ (72–73. kép). Kiterjedése mintegy 40x30=120 négyszögöl, tehát nagyobb, mint a régi harmincad telke és mint amekkora területet korábban a Kirakodó téren neki szántak.

A kéttraktusos épületszárnyak előtt az udvarban nyitott, pilléres-oszlopos folyosó szalad körül, mely oldottabb udvari homlokzatképet adott, mint a szigorú, csupán szélső rizalitokkal tagolt utcai homlokzatok.³⁵ Vasquez metszetén, mely 1837-ben készült, látszik, hogy közvetlenül a Duna-parton állt volna. Pásztor Mihály is ezt írja róla.³⁶ Mint említettük, a város a régi harmincadhivatal helyét más célra tartogatta, így az 1840-ig készült tervek mind Duna-parti változatok.

1838-ban Berger Lajos³⁷ az Országos Építési Igazgatóság mérnöke tervezett egy nagyszabású vámpéületet. A hatalmas, szabálytalan négyszög alaprajzú, háromszintes épület főhomlokzatának megfogalmazása szigorú, de klasszicista architektúrája kelle-

mesebb benyomást kelt, mint Hild első tervének homlokzata. A Dunára néző, 47 tengelyes főhomlokzatán négy kapualj és a timpanonnal lezárt, hármás nyílású főbejárat vezet az épületbe, illetve az udvarra (74–75. kép). Noha Berger egyelőre az épület hátsó részét egy szinttel alacsonyabbra tervezte,³⁸ a költségek oly tetemesek lettek, hogy nem is csodálkozunk a kivitel elmaradásán.³⁹ A költségvetés – melyet Hild József állított össze – 153 479 forintot tett ki.⁴⁰ A Kereskedelmi Testület már 1829-ben aggodalmaskodott amiatt, hogy a Kirakodó tér túlságos beépítése miatt esetleg nekik nem lesz majd terük a terjeszkedésre.⁴¹ Berger harmincadhivatala valóban majdnem az egész teret elfoglalta volna.⁴²

Megoldást tehát ez a változat sem hozott, így tovább zajlott a vámház kibővítésének, illetve kitelepítésének ügye.

1840-ben Hild József újabb tervváltozatot készített (76–77. kép), még az 1836-os javaslatnál is szerényebb programmal.⁴³ Az U alakban beépített 40x28 négyszögöl nagyságú telket csak három oldalról építette körül egyemeletes épületszárnyakkal, és csak a kilenc tengelyes középrizalitot és az U szárainak végeit tette hangsúlyosabbá a II. emelet ráépítésével. Az épület főhomlokzata a cour d'honneur felé esett, melyet hármás ívű kapuzat és kerítés zár le az utca felől. A bejáratallal szemben az épületen keresztül háromhajtás kapualj vezetett át a másik utcába. A pincében és földszinten raktárak, az I. emeleten az irodák kaptak helyet. A hivatal vezetője a II. emeleti lakásban lakott volna. A helyiségek beosztása tehát az eltelt 60 esztendő alatt szinte semmit nem változott. Homlokzati megoldása alapján Hild utóbbi tervét ítéljük a legbarátságosabbnak a harmincadhivatal megvalósulatlan tervei közül, bár vitathatatlan, hogy a leghaladóbb a Pollack Mihályé volt.

Az 1840-es évek sem hoztak megoldást a vámház kérdésében, s ezen tulajdonképpen nem csodálkozhatunk. A Kirakodó téri elhelyezés eleve elhibázott gondolat volt, hiszen lassan ez a tér is a Lipótváros reprezentatív részévé vált, amelyet a jövő-menő árumanipluláció ugyanúgy zavart volna, mint a Színház teret.

Ezt már 1835-ben leszögezték⁴⁴ – igaz akkor még a Nemzeti Színház és a harmincadhivatal együttes elhelyezése kapcsán.

A szabadságharc kitörése miatt egy időre félretették a vámhivatal ügyét is, s csak 1856-ban került ismét „terítékre” a sorsa. Ekkor elhatározták, hogy északabbra, a Tömő térre helyezik át a hivatalt, ill. itt építenek majd számára új otthont.⁴⁵ Mivel a régi épület 1783 óta eléggé elhasználódott, de főleg azért, mert elhelyezése már nagyon időszerűtlen volt a palotákkal övezett reprezentatív környezetben – meg sem várva az új épület felépülését – 1857-ben a harmincadhivatal kiköltözött a patinás épületből. A felszabaduló telket a tanács négy részre parcellázva elárvereztette.⁴⁶ Pénzhiány miatt azonban nem épült a Tömő térre sem új hivatal, s a kérdés csak 1870 és 1874 között oldódott meg végleg, a mai Közgazdaságtudományi Egyetem eredetileg vámháznak tervezett hatalmas épületével.⁴⁷ Ez a mai Dimitrov téren álló ház azonban már kívül esik vizsgálódásaink tárgyán, melyet ezúttal a Vörösmarty és József terek közötti tömbre korlátoztunk.

Visszatérve a régi harmincadhivatal telkének árverezésére, a Vasárnapi Újság adatai szerint 1857-ben a négy új ingatlantulajdonos a Nemzeti Casinó, Eisele Antal szabómester, Fabricius és Muráthy lettek. Összesen 247 516 pengő-forintot adtak a négy parcelláért. Ezeknek az adatoknak a hitelessége kétséges, mert a telekkönyvi iratokban

1860-ig nincs bejegyzés tulajdonosváltásról.⁴⁸ Az 1860-ban bejegyzett új tulajdonosok pedig – Eiselét kivéve – mások,⁴⁹ mint akiket a Vasárnapi Újság felsorolt. A Dorottya utca 1. a Pesti Magyar Kereskedelmi Banké, a Dorottya utca 3. Lyka Döme Anasztázé, a József tér 5–6. pedig Kovács Sebestyán Andrásé lett. Mindhárom bejegyzés 1860. március 1. és április 2-a között történt.

A pesti Magyar Kereskedelmi Bank kezdeményezésére a telek beépítését először egységes formában szándékoztak megvalósítani. Ezért 1859-ben pályázatot írtak ki a teljes tömb beépítésére, három építész meghívásával. A pályázati tervek bírálata 1860. július elején történt, melyet a Budapesti Hírlap ismertetett.⁵⁰ A bírálatból nem derül ki, hogy ki volt a három meghívott művész, csak Gerster és Frey építészeket nevezte meg a cikkíró, mint az első díjra esélyes pályázókat. A díjkiosztásról a szerző már nem tudósít, így nem tudjuk, hogy végül hányat díjaztak. Gerster és Frey terveinek másfél lapját a jószerencse folytán sikerült megtalálnunk a Budapesti Történeti Múzeum kiscelli tervtárában.⁵¹ Azonosításukat a telek szokatlan formája és Kempf leírása tette lehetővé (78. kép).

A pályázat bírálatát a Kereskedelmi Bank titkári hivatalában tartották. Kempf véleménye szerint a meghívott három építész kipróbált művész. „Kettejük a legújabb műeredményekkel felfegyverzett férfiú, a harmadik igen érdemes mester, kinek sok jeles műve van.” Ezek után az egyik pályaművet elsietettnek minősítette a cikkíró, a másikat pedig egyszerűnek. A harmadik tervet nagyon dicsérte, és részletesen leírta, majd azzal a megjegyzéssel zárta írását, hogy remélhetőleg a jobb fog győzni. A jobb terv a leírás alapján pedig Gerster és Frey rajzaira illik: az oszlopos előcsarnokok téglalap alakú udvarra vezetnek, melyet boltok vesznek körül. Az udvart üvegtető fedi, a szomszéd házba párhuzamos átjárók nyílnak, melyek az udvaron keresztül az Erzsébet sétányra (ma Engels tér) és a József térre vezetnek.

Az előcsarnokból a főlépcsőkön át az előszobába és foyerbe juthatunk, ahonnan a bank irodái nyílnak. A gyűlésterem a Színház tér felől helyezkedik el, a II. és III. emeleten bérlakások húzódnak. A főhomlokzatot kariatidok díszítik.

Hogy miért vált időszerűtlenné az egységes koncepció szerint megvalósítható terv, azt egyelőre homály fedi. Talán a négy tulajdonos később nem tudott megegyezni az igények tekintetében. De lehet, hogy Eisele a tervezési megbízást elvileg még a pályázat kiírása előtt Gottgeb Antalra bízta, s ezen már nem akart változtatni. Tény az, hogy a pályázat elbírálása előtt hónapokkal⁵² már mindegyik telektulajdonos külön-külön megrendelte az építési terveket: legelőször éppen a Kereskedelmi Bank, pedig az ő javára írták át utoljára a telekingatlant (1860. ápr. 2.). A bank terve viseli a legalacsonyabb iktatószámot⁵³ a négy építető terve közül a Szépítő Bizottmányi adminisztrációban. A rajzok közül csak a homlokzaté maradt fenn, melyet Hild József úgy tervezett meg, hogy Eisele házát is magába foglalva szimmetrikus felépítésű (80. kép). Lehet, hogy Hild volt a többi pályázók egyike, aki valamilyen sérelem miatt mégis megmutatta, hogy elnyeri a megbízást? Aligha tudhatjuk meg most már. Mindenesetre nem vallana Hild jellemére, ha így történt volna, hiszen más esetben pl. a Vigadó építésénél nagylelkűen átengedte a jelentős megbízást Feszl Frigyesnek, pedig ő sokkal korábban készített rá tervet.⁵⁴ Ezenkívül mindig annyi megbízása volt, amennyit csak akart, sokkal több, mint amennyi Gersternek⁵⁵ vagy Freynek⁵⁶ jutott. Nem marad más hátra, mint a pályázat tisztázatlan körülményeit okolni, vagy kételkedni a Budapesti Hírlap

egy-adatainak hitelességében. Gerster és Frey tervének 1859-es dátuma azt a feltevést sugallja, hogy a cikk utólag íródott, talán hónapokkal a pályázat bírálata után. Vagy lehet hogy a pályázat eredménytelenségét Hild a megbízás részbeni megszerzésével (ezért nem csatolta az alaprajzokat a bank engedélyezési eljárásához), a cikkíró pedig Gerster és Frey érdemeinek hangoztatásával kívánta helyrehozni. Erre kettejük munkásságának részletesebb felkutatása – mely nagyon időszerű – meghozhatja a választ.

Elsőnek tehát a bank nyújtott be építési engedélykérelmet 1860. márc. 2-án (SZ. B. 19616) Hild József tervére, majd Eisele március 8-án a Gottgeb Antal⁵⁷ terveire (SZ. B. 19633). Április 20-án Lyka Döme terjesztette fel szintén Hild terveit (SZ. B. 19662), végül május 22-én Kovács Sebestyén nyújtotta be Máltás Hugó⁵⁸ rajzait (SZ. B. 19656).

Az építési engedélyt mind a négyen megkapták, s a telektömb hamarosan újra beépült. 1866-ban a Vasárnapi Újság az Akadémia és a Vigadó mellett e háztömböt Pest legfontosabb nevezetességei között üdvözli⁵⁹ Ha a négy telek egységes beépítése 1860-ban nem is jöhetett létre, a Vörösmarty tér északi határát képező két épület teljesen egységes homlokzattal valósult meg (81. kép). Ez a törekvés – az egységes homlokzatok kialakítása városképileg exponált helyeken – az eklektika idején egyre fokozottabban jutott érvényre. A Kereskedelmi Bank és Eisele háza az ugyancsak 1860-ban épült I. kerületi Jégverem utca 2. számú házzal együtt, e tendencia korai budapesti példái. A „Schneider-Viereck” északi házainak architektúrája némileg különbözik ugyan a Vörösmarty tér felőli formáktól, azonban alapvetően harmonikus egységet képez velük.

A későbbi átalakításokról nem mondható el ugyanez. 1876-ban Eisele eladta ingatlanát a Trieszti Ált. Biztosító Társulatnak,⁶⁰ akitől 1892-ben Gerbeaud Emil vette meg a házat. Gerbeaud 1910-ben megvette a szomszédos házat is a banktól,⁶¹ Gerbeaud tulajdonképpen először csak a földszinti cukrászdát bérelte a Harmincad utca felől, amelyben kezdetben Privorszky kávéháza működött. 1870-ben Kugler Henrik ide helyezte át a József tér 2-ben 1858-ban alapított cukrászdáját, amelyet 1884-ben Gerbeaud Emil vett át. Az üzlet olyan jól ment, hogy Gerbeaud rövidesen mindkét házat meg tudta venni. 1908-tól a cukrászda a Kugler utóda Gerbeaud Rt. név alatt működött tovább, egészen a felszabadulásig, amikor a térről Vörösmarty cukrászda lett a neve. Napjainkban tárgyalások folynak a Gerbeaud utódokkal a cukrászda névhasználatának jogáról. Lehet, hogy ennek eredményeképpen a cukrászda ismét viselni fogja a patinás Gerbeaud nevet.⁶²

1911. május 9-én Gerbeaud Emil telekegyesítési kérelemmel fordult a tanácshoz,⁶³ s június 1-re a tanács eleget is tett a kérelemnek: határozattal kimondta, hogy a Vörösmarty tér 7–9. számú ingatlan egy telek. A két ház egységét 1914-ben mondták ki.

Erre az akcióra valószínűleg az emeletráépítés miatt volt szükség, amelyet Fellner Sándor⁶⁴ végzett. A negyedik emelet tipikusan fellneri alkotás, és ezt nincs is szándékában eltávolítani. Az emeletráépítés⁶⁵ alkalmával a meglévő homlokzati architektúrát az új ízlés szerint átalakították, ezért ma az épület inkább historizáló szecessziós homlokzatú.

Gerbeaud 1914-ben a Lyka örökösöktől megvásárolta a Dorottya utca 3-as számú házat is,⁶⁶ Természetesen minden tulajdonos-változás átalakításokat eredményez, amelyről számos terv maradt fenn a Fővárosi Tanács tervtárában. Ezek az épület külső megjelenését nem sokban befolyásolták. Lényegesebb átalakítás a szomszédos József

tér 5–6. számú házon történt, 1924-ben: a IV. emelet ráépítése. 1918 óta a Magyar Forgalmi Bank Rt. irodái működtek Kovács Sebestyén egykori házában, melyet hat év alatt a részvénytársaság „kinőt”. A mintaszerű emeletráépítést Novák Ede és Barát Béla építészek tervezték⁶⁷.

Sajnos korántsem voltak mintaszerűek a jelentéktelenebbnek tűnő portálépítkezések. Legtöbb esetben engedély nélkül készültek (erre utal, hogy építésüknek sem az irat-, sem a tervanyagban nyomát nem leltük), s többet rontanak az épület arculatán, mint egy valóban lényeges szerkezeti beavatkozás.

Szerencsére az épület 1981-ben felkerült a védett épületek listájára⁶⁸, s azóta több lehetőség nyílik a barbár, torzító beavatkozások fékentartására. Jelenleg a cukrászda portáljait a Fellner-féle állapot szerint állítják helyre.

JEGYZETEK

1. Az építéstörténet 18. századi adatait Schoen Arnold gyűjtötte össze a Tallherr családra vonatkozó kutatásai kapcsán. Betegsége, majd halála azonban megakadályozta az anyag feldolgozásában és közzétételében. 1969 augusztusában Schoen az anyagból 223 db fényképet az Országos Műemléki Felügyelőségnek eladott. Ennek felhasználásával foglalta össze Kelényi György Tallherr munkásságát, melyben röviden a harmincadhivatalról is ír (In: Művészet és felvilágosodás, Bp., 1978. 153–154.). Tanulmányunkban e néhány sor kiteljesítését adjuk a terv- és iratanyag együttes ismeretében. Utóbbiak rendelkezésemre bocsátását ezúton is hálásan köszönöm Dr. Sódor Alajos kandidátusnak. Schoen gyűjtésére a továbbiakban Schoen: Tallherr rövidítéssel utalunk.
2. Országos Levéltár (a továbbiakban OL) S. 11. No. 478/a
3. Ez a megállapításunk ellentmond a Budapest története III. kötetének 64. oldalán látható 22. kép feliratának: „A repülőhíd és a Harmincadhivatal épülete 1732 körül. F. B. Werner rajzáról J. Ch. Leopold rézmetszete, részlet”. F. B. Werner magyar vonatkozású látképeit Rózsa Gy. dolgozta fel. Tanulmányában Werner szóbanforgó látképének két változatát közli (Művészettörténeti Értesítő 1974. 44. 20–21. kép). Az egyiknek csak a beszámozott épületek láthatók. Ezt a tusrajzot a stuttgarti városi képtár őrzi. A másik változaton viszont jelmagyarázat is van: a 9 sz. épület a „Salzhaus”. Valószínű erről készült a Budapest története III. kötetében reprodukált részlet, mert e változat több magyarországi gyűjteményben is megvan. A képaláírás tehát téves. A sóhivatal 1719-ben épült (vö. Preisich G.: Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a kiegyezésig. Bp., 1960. 29.)
4. Melyet Bél M., Notitia Hungariae Novae c. 1737-ben megjelent munkájához készített.
5. Amelyet a Tanulmányok Budapest Múltjából (a továbbiakban TBM) c. sorozat VI. kötetében (Bp., 1938. 96.) Belitzky J. közölte
6. Budapest története III. Bp., 1975. 52. 16. kép
7. Tallherr József (Fulnek, 1737–Buda, 1807) családjának eredete Schoen A. publikációjából ismeretes (Műemlékvédelem, 1967. 93.), s életének fontosabb eseményeit is az ő kutatása alapján foglaljuk össze: József Nepomuki János kora ifjúsága idején a családban tanulta a mesterséget. Apja a bautzsch (1747–56), a fulneki (1748–60) és a sternbergi (1755–83) plébániatemplomok építője volt. József 1758-ban beiratkozott a bécsi képzőművészeti akadémiára, majd mint rajzoló, felügyelő és anyagszertáros az udvari építési hivatalnál tevékenykedett. 27 és 33 éves kora között (1764–70) Schönbrunnban dolgozott, majd Aspremont gróf palotáját építette Pozsonyban. Az óbudai seiyemfilatóriumot tervező Lander Lőrinc halálát követően kelt folyamodványából – amelyet az uralkodónak 1782. okt. 16-án írt, s amelyben a kamarai alépítészeti állásra pályázott – megtudjuk: „Dass er von Jugend auf sich auf die Baukunst nach dem Beyspiele seines Grossvaters zu Ofen in dem Königreich Ungarn gewesenen Königl. Baumeisters verwendet, und durch einen Zeitraum von 30 Jahren vollkommen gebildet hat...” F. A. Hillebrandt 1782. nov. 29-én kelt javaslatában a Lander helyére pályázó nyolc építész közül Hefele Menyhértet, Tallherr Józsefet és Neuman Mihályt

ajánlotta. A kamarai elnökség választása Tallherre esett. Kamarai építész kinevezése napjától építési tevékenysége pontosan követhető. Szinte minden kamarai építkezés valamilyen formában (jóváhagyás, tervezés, ellenőrzés) a személyéhez is kapcsolódott. A tervei szerint, vagy a közreműködésével felépült épületeknek itt még a felsorolását sem adhatjuk, oly terjedelmes lenne. E helyt mindössze még annyit, hogy 1784-től kamarai főépítész, majd 1788-tól az Országos Építési Igazgatóság vezetője lett. Tevékenységének elismeréseként 1801-ben magyar nemességet kapott. Irod.: THIE-ME, U.–BECKER, F.: Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler XXX. Leipzig, 1938. 579., KUTHY S., Adatok Tallherr József működéséhez, Művészettörténeti értesítő, 1958. 32–42.; KE-LÉNYI Gy.: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építész Magyarországon a XVIII. század végén. In: Művészet és felvilágosodás, Bp., 1978. 144–157.

8. Schoen: Tallherr 71.

9. Uo. 75.

10. Uo. 77/1.

11. Uo. 77/2.

12. Uo. 79–87. Egykorú másolat az udvari számvevőség és Tallherr szakvéleményéről.

13. OL, T.1. No.634/1–10.

14. Schoen: Tallherr 79–87.

15. Uo. 89.

16. Uo. 91.

17. Uo. 98.

18. Miként azt Kelényi is észrevette, a főhomlokzat tervén Tallherr aláírása mellett az 1768-as évszám elírás (63. kép).

19. Rösler, Kalender von Ofen und Pest. Pest, 1809. 83. Jakoby P. szó szerint átvette Rösler adatait: Buda és Pest 1809-ben. História, 1932. 1–4. füzet, 116.

20. OL, T. 62. No. 812/1–8.

21. Egyedül a mai Vörösmarty tér 2. volt kétemeletes.

22. Az egykori Magyar Király szállóra I. BÍBÓ I.: Hofrichter József, Építés-Építészettudomány 1975. 3–4. sz.

23. PÁSZTOR M.: A százötvenéves Lipótváros, Bp., 1940. 94.

24. Pásztor a 143. oldalon azt írja, hogy a csúnya, egyemeletes épületet Hild János a Ferenc József térre (ma Roosevelt) akarta áthelyezni. Ez pontatlan információ, Pásztor saját magának mond el (vö. 94. o.). Tévedése feltehetően a Hild József vagy a Pollack tervezte harmincadhivatal adatainak az összezereléséből származik. L. még Hild János városrendezési térképét: OL, S.11. No. 664/II. szelv.

25. Pásztor, 143.

26. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), SZ.B. 6120.

27. Tervezte Hild József 1827-ben

28. A kérdés már 1827-ben felmerült, mikor az 1710-ben épült egyemeletes barokk városház-épület (VÁMOS F.: Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig, A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönyének Havi Füzetei 1926. 139.) szűkké vált. Akkor a harmincadhivaltalt akarták városházzá alakítani, s ezért került volna ki a mai Roosevelt térre. Pollack már akkor felvázolta ezt a helyszínt (BFL, Sz. B. 4802. fol. 59–64.). A Szépitő Bizottmány már ezen a helyen is hangsúlyozta, hogy a Kereskedők Testületének székházával szemben épülő új háznak „kolonnádosnak” kell majd lennie (fol.7.)

29. ZÁDOR A.: Pollack Mihály, Bp., 1960. 282. A tervekhez kapcsolódó megállapításait most új adatokkal egészíthetjük ki. Az általa közölt négy tervlap (217–220. kép) a három változat hat terve közül négy. A 217. és 218. ábrán közölt tervek nem ugyanahhoz a változathoz tartoznak, hiszen az egyik portikuszos, a másik portikusz nélküli változat. Lelőhelyül Zádor A. a Kiscelli tervtár 29928/1–4 leltári számára hivatkozik. Jelenleg a 217-es ábrán látható terv a 29.937-es, a 218-ason láthatóé a 29.928/4-es, a 219-esen levőé a 29.938-as és a 220-as képen levő terv a 29.928/1-es leltári számot viseli. Ugyanitt található e tanulmányban közölt két másik Pollack rajz is (70–71. kép), a 29.928/3 és 29.939 leltári számok alatt. Utóbbi a portikusz nélküli változat száma. Zádor A. a 96. jegyzetben (320. o.) hivatkozik egy helyszínrajzra is („Kiscelli Múzeum, lemezleltár 495” szám alatt = 495/13x18-as negatív), amelyen a Kirakodó tér látható, de véleménye szerint a helyszínrajz-

zon ábrázolt harmincadhivatal alaprajza eltér Pollack bemutatott terveitől. A negatívon levő terv tanulmányunknak 68–69. ábrája (SZ. B. 6120). A tervnek a vámház alaprajzot ábrázoló része felhajtható, hogy alatta egy nagyobb változat földszinti terve is bemutatható legyen. Nézetünk szerint ez a két alaprajz éppen Pollack földszintes (kisebb) és emeletes (nagyobb) vámhivatal terveinek alaprajza. Mivel pedig az SZ.B. 6120-as helyszínrajzot nem Degen Jakab, hanem Pollack Mihály írta alá, a harmincadhivatal három homlokzati tervváltozatát – bármennyire is „kilógnak” a Pollack-oeuvre-ből – végérvényesen neki tulajdoníthatjuk.

30. Pásztor, 143.

31. LYKA K.: Magyar művészet 1800–1850. Bp., 1942. 450.

32. Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus II. Bp., 1981. 211. Terveit a Kiscelli tervtár őrzi 269. ltsz. alatt. Homlokzattervét a Katalógus közli.

33. Vámos F. 28. jegyzetben idézett műve, 139.

34. Terveit az OL őrzi: T. 15. No. 38/11–17. Leírását, földszinti alaprajzát és távlati képét I. Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus II. Bp., 1981. 195–196. és 5. tábla

35. Rados J. Hild József-ről írt monográfiájában (130. o.) SZ. B. 6400 szám alatt jelöli Hild harmincadhivatal terveit. Fenti számról azonban a tervek hiányoznak.

36. Pásztor, 143. Tévesen azt írja, hogy az épületet Hild egyemeletesre tervezte.

37. Berger Lajos (1792–?) mérnök munkássága feldolgozatlan. Tudjuk, hogy 1818-ban szerzett mérnöki oklevelet a budai Institutum Geometricumban, de már 1810-től az Országos Építési Igazgatóság szolgálatában állott. 1851-től ennek vezetője, főfelügyelő lett. Az 1848-as Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumban a Középítészeti Osztályt vezette. Ő tervezte a pozsonyi dóm tornyát 1840 körül. Irod.: Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus II. Bp., 1981. 182.

38. Ez a kívánalom a költségek csökkentése miatt már 1829-ben felmerült (BFL, SZ. B. 4802. fol. 7–10.)

39. A terveket az OL őrzi: T. 14. No. 3/1, 3–6 és 8.

40. Uo. No. 3/9–25.

41. L. 38. jegyzetben idézett helyen, fol. 29–32.

42. Tallherr harmincadhivatali tervei között a 634/9-es leltári számú egy helyszínrajz, mely 1843-ban készült, és másolata egy korábbiak. A rajta megjelölt dddd, hhhh, iiii telkek az előző jegyzetben idézett iratban foglaltakhoz illenek. Az eredeti helyszínrajz az 1827-es utasításhoz készült, amikor a kamara a harmincadhivatal Duna-partra telepítését elhatározta. A régi vámház telkét két házhelyre kívánták osztani, és közöttük a mai Münnich Ferenc utca meghosszabbításában a Színház térre új utcát akartak nyitni. L. még BFL, SZ. B. 6120. fol. 1–8.

43. Tervei az OL őrízében: T. 15. No. 38/5–10. a. Leírását és távlati képét I. Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus II. Bp., 1981. 196–197. és 5. tábla.

44. BFL, SZ. B. 6120. fol. 52–57.

45. JUHÁSZ L.: A pesti fővámház elhelyezésének története, TBM VI. Bp., 1938. 183.

46. A harmincadépület elárverezése, Vasárnapi Újság 1857. 182.

47. YBL E.: Ybl Miklós, Bp., 1956. 61–67.

48. BFL, Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye, Telekköszéírások: I–VI. füzet

49. BFL, A Budapesti Központi Kir. Járásbíróság telekkönyvi iratai: 640–641–642 betétszám.

50. KEMPF: A pesti kereskedelmi bank épülete, Budapesti Hírlap, 1860. 1843.

51. Lehet, hogy azért került ez a terv a múzeumba, mert tényleg első díjas lett, s a többi szerző pályaterveit visszaadták tulajdonosaiknak.

52. Ha hitelt adunk a Budapesti Hírlap cikkének.

53. BFL, SZ. B. 19616.

54. RADOS J.: Hild József, Bp., 1958. 116.

55. Gerster Károly (Kassa, 1819–Pest, 1867) építész, az 1830-as években Bécsben tanult, majd 1840-ben Pestre került. 1845–54 között Feszllel és Kauser Lipóttal társult (Művészet Magyarországon 1830–1870 Katalógus II. Bp., 1981. 199.), majd Feszl 1854-ben történt kiválása után Feszl helyét valószínűleg Frey Lajos töltötte be. Így történhetett, hogy Gerster és Frey együtt tervezte 1859-ben a vámhivatal helyére építendő bazárt és bankhivatalokat. Együtt vettek részt a budai népszínház 1861-ben lezajlott tervpályázatán is, ahol elvitték a pálmát. 1865-ben szintén együtt készítették a Vigadótól északra és délre, a Duna-partra tervezett bazársor rajzait, majd pedig a ba-

latonfűredi színikört. Gerster halála után, 1867-től Frey tovább dolgozott Kauser Lipóttal. Gerster Freyjel együtt tervezte meg 1853-ban az Alagút elpusztult krisztinavárosi kapuzatát, 1857–60 között a kassai dóm restaurálási munkáin dolgoztak. Közös munkájuk még a budapesti Guszev u. 17., a Münnich Ferenc u. 22., a Tétényi út 12. Gerster önálló műve a Borsody-ház, a szegedi Fekete ház (Somogyi út 13.) és a hajdúböszörményi ref. templom átépítése. Építőmesteri jogot 1860. máj. 24-én kapott (KOMÁRIK D.: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek, Építés-Építészettudomány 1972. 399.) Irod.: LYKA K.: Magyar művészet 1800–1850. Bp., 1942. 224, 388, 464. és Uő.: Nemzeti romantika, Bp., 1982. 133, 135, 138. és 144.

56. *Frey Lajos* (Bécs, 1817–Bp. 1877) gyermekként került Pestre, ahol hat évig látogatta a rajziskolát, három évig inaskodott, majd 1835-ben legénnyé szabadult. Ezután Hild József és Zitterbarth Mátyás irodájában dolgozott. Baján a tűzvész után több épületet épített újjá. A pesti tanácstól 1851-ben kért mesterjogot, de csak 1861-ben sikerült azt megszereznie (Komárik D., előző jegyzetben i.m. 398.). Gersterrel közös műveit már felsoroltuk. 1869-ben Kauser Lipóttal első díjat nyert a lebontott német színház helyére tervezett városi bazár és bérház pályázaton. Kauserrel együtt építette a Gönczi Pál utca 1–3. számú sarokházat, a Veres Páné u. 15-öt, az Űri utca 51-et. A Művészeti Lexikon szerint (II. 156) Frey Kauserrel építette az Alagút elpusztult krisztinavárosi kapuzatát 1866 és 1869 között. Frey és Kauser közös műve volt az Első Magyar Ált. Biztosító Társaság székháza is (LYKA K.: Nemzeti romantika, Bp., 1982. 138).

57. *Gottgeb Antal* (Pest, 1817–Bp. 1883) építőmester, aki három évi inaskodás után 1837-ben szabadult legénnyé. Vándorlási kötelezettségét Kassalik Ferencnél, majd Wieser Ferencnél teljesítette. Mesterjogot 1853-ban kért, de csak 1857-ben kapott (Komárik D. 55. jegyzetben i.m. 400). Pesten sok lakóházat épített. Eisele házának képét összemontírozott homlokzatrajzain is megtaláljuk, amelyekből többet is készített 1859-, 1869- és 1874-ben. (Kiscelli tervtár: 9261–9262 és 10.419–10.420 ltsz.) Irod.: KISS Á.: Adatok Gottgeb Antal tevékenységéhez. Műemlékvédelem, 1977. 21–28.

58. Máltás Hugóra I. KOMÁRIK D.: Máltás Hugó. Építés-Építészettudomány 1970. 111–172.
59. Új háznégyszög Pesten a Színház téren, Vasárnapi Újság, 1866. 4–5. Az újságban szereplő „Schneider Viereck” trefás elnevezést az épület azért kapta, mert négy tulajdonosa mindegyikének köze volt a „szabósághoz”: Eisele szabómester volt, Kovács Sebestyén sebészorvos, aki embert; Lyka bőrkereskedő, tehát bőrt; a bank pedig részvényeket szabdalt.

60. BFL, A budapesti Központi Kir. Járásbíróság telekkönyvi iratai: 643. betétszám

61. Uo. 640. betétszám

62. A cukrárszda történetére I. STÜHMER G.: Gerbeaud Emilné, Magyar Ipar 1940. 21–22., BAL-LAI K.: A magyar vendéglátóipar története. Bp., 1943. 403., SCHULHOF G.: 100 év története, Vendéglátás, 1958. 6. sz. 25.

63. BFL, A budapesti Központi Kir. Járásbíróság telekkönyvi iratai: 640. betétszám

64. *Fellner Sándor* (Pest, 1857–Bp. 1944) építész. Itthon megkezdett tanulmányait 1873-ban ösztöndíjjal a bécsi akadémián folytatta, ahol Theofil Hansen tanítványa volt. Utána három évig Charles Garnier műtermében a francia reneszánsz és barokk tanulmányozásában merült el. Egyidejűleg Zichy Mihály párizsi műtermében grafikát és festészetet is tanult. 1879-ben hazatért. Művei: a debreceni Ipari és Kereskedelmi Bank székháza (1891), a karcagi járásbíróság (1892), a Magyar–Belga Fémipari Rt. Hungária körúti háza (1894–95), Horváth Mihály téri saját háza, a Veres Pálné utca 17–19. sz. alatti Thökölyánium (1907), a pesti volt Ritz szálló (1910), a vári volt Pénzügyminisztérium (1901–4), a Markó utcai Igazságügyminisztérium (1913–18), kastélyok stb. Irod.: MERÉNYI F.: A magyar építészet 1867–1967. Bp., 1969. 34.

65. A terveket a Fővárosi Tervtári csomagban nem találtuk meg!

66. BFL, A budapesti Központi Kir. Járásbíróság telekkönyvi iratai: 641. betétszám

67. Az emeletlépítést részletesen elemzi és összehasonlítja más hasonló munkákkal VAMOS F.: Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig c. tanulmányában: A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönyének Havi Füzetei, Bp., 1926. 143–144.

68. A 925/74. VB határozattal védett épületek 1981. évi jegyzéke (kézirat) Bp., 1981. V. ker.

A KÉPEK FORRÁSA:

55. OL, S. 11. No. 478/a. 54. Kiscelli fotótár 6540/9x12. 56. TBM 1938. 96/97. 57. Kiscelli fotótár 304/9x12. 58-65. OL, T. 1. No. 634/1-10. 66. Kiscelli fotótár 3119/9x12. 67. Uo., 457/9x12. 68-69. BFL, SZ. B. 6120. 70-71. Kiscelli tervtár 29.928/3 és 29.939 ltsz. 72. OL, T. 15. No. 38/11. 74-75. OL, T. 14. No. 3/5 és 1. 76-77. OL, T. 15. No. 38/5 és 10. 78. Kiscelli tervtár. 79-80. BFL, SZ.B. 19633 és 19616. 81. Kiscelli fotótár, pozitív ltsz. nélkül.